

УДК 82.09:[398.21(=161.2):001-051Д.Соловей]

Фольклористична спадщина Дмитра Солов'я

Ольга ТРЕБИК

Аспірант відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: etnolog@etnolog.org.ua

У статті досліджено фольклористичну збирацьку діяльність Д. Солов'я, проаналізовано жанровий склад записів, описано збирацькі принципи вченого. Матеріалом для вивчення стали рукописні матеріали архівного фонду Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Проаналізовані записи Д. Солов'я містять дослідницькі коментарі, тлумачення, описи. Увесь цей матеріал дуже важливий для наукових студій про особливості побутування конкретного фольклорного тексту. Так, записи казок дають уявлення про творчий потенціал української казкової традиції регіону. У статті подано зразки текстів різних фольклорних жанрів із рукописної спадщини Д. Солов'я. Аналізовані записи особливо цінні, оскільки вони не зазнали редагування.

Ключові слова: Дмитро Соловей, Полтавщина, кумулятивна казка, народний календар, малі фольклорні жанри.

Аналіз досліджень з історії української фольклористики дає підстави зробити висновок, що увага до творчої спадщини постатей, які брали участь у формуванні та розвитку наукового процесу кінця ХІХ – початку ХХ ст., дотепер є актуальною і важливою. Чимало вартісних наукових студій так і не були опублікованими, вони надалі залишаються поза увагою науковців і ще не стали предметом спеціальних досліджень. До таких досі не оцінених постатей належить Дмитро Федорович Соловей – історик і фольклорист, економіст і статистик, педагог і публіцист, дійсний член УВАН у США, дослідник побуту та духовної культури східного регіону України. Він був активним кореспондентом Етнографічної комісії ВУАН, зробив вагомий внесок в українську фольклористику. Про це свідчать рукописні архіви, а також публікації про цього дослідника. Значна частина фольклорних записів Д. Солов'я досі є невивченою і зберігається в рукописах.

Дмитро Федорович Соловей народився 4 листопада 1888 р. в м. Срібному (нині Чернігівська область) у родині колишніх кріпаків. Навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету. 1914 р. відрахований з останнього курсу у зв'язку з арештом за участь у студентському демократичному русі. Був серед організаторів Юнацької спілки, української молодіжної організації соціалістичного напрямку. У квітні 1917 р. як військовослужбовця його делегували на Всеукраїнський національний конгрес. Із 1918 р. працював у кооперативних організаціях і губстатбюро в Полтаві. З 1925 по 1936 р. очолював підрозділи ЦСУ України та Укрпромкооперації, потім учителював.

1944 р. емігрував до Європи, з 1950 р. проживав у м. Сейнт-Пол (США). З 1917 р. Д. Соловей не входив до жодної політичної партії, облишив політичну діяльність,

проте залишався щирим прихильником демократичних ідеалів, відданим справі соціального і національного визволення українського народу. Його переслідували і за царату, і за більшовицького режиму. 1920 р. його, заарештованого у складі великої групи полтавської інтелігенції, засудили до смертної кари. Уцілів випадково. Удруге його було заарештовано 1924 р.

Тривалий час на Батьківщині і в еміграції невтомно працював як громадський діяч у науково-дослідницькій сфері. Був аспірантом, а згодом науковим співробітником Науково-дослідного інституту історії української культури.

У 1927–1929 рр. Д. Соловей належав до складу Всеукраїнського краєзнавчого комітету, співпрацював із журналом “Краєзнавство”, висвітлюючи невідомі сторінки з історії кооперативного руху в Україні, зокрема на Полтавщині. Автор унікальних досліджень “Решетилівська ярмарка 12–14 октября 1923 г.” (1924), “Загальний історичний огляд вівчарства Полтавщини” (1927). Його перу належать монографічні описи сіл України. Загалом його наукова спадщина становить близько 400 праць. До найфундаментальніших належать праці: “Голгота України” (1953), “Україна під п’ятою окупантів” (1958), “Україна в системі советського колоніалізму” (1959), “Українська наука в колоніальних путях”. Помер учений 9 липня 1966 р. [1].

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (далі АНФРФ ІМФЕ. – О. Т.) записи Д. Солов’я поміщено у фонді Етнографічної комісії ВУАН (фонд 1, од. зб. 362, 363, 364, 376). Це досить різномісний матеріал, який включає опис народного календаря, записи пісень (без нот), казок, малих фольклорних жанрів, легенд, колядок, замовлянь, вірувань. До його складу входять також численні фіксації міжжанрових фольклорних фактів, як-от: формули початку та закінчення казок, лайки, вітання. Крім того, Д. Соловей зробив записи календарно-обрядового матеріалу, кількох дитячих ігор.

У 1901–1929 рр. Д. Соловей працював над упорядкуванням народного календаря і словника діалектної лексики: “Словник, народний календар спостереження над птицями, афоризми і інше. Записав Соловей Д. на Полтавщині 1901–1929 рр.”¹. Тут подано тлумачення діалектних лексем, їх синоніми, зазначено контекст вживання. Наприклад: “*Утя’ть – дуже вдарити батогом, різкою і т.п.*”². Усього подано 100 слів і словосполучень, включно із синонімами та викресленими словами. Упорядник дає пояснення слова, наводить контексти його вживання, зазначає місце побутування. Якщо упорядник знаходив декілька значень певної лексеми, то в словнику подано всі: “*Картопли’ння – 1) бадилля на картоплі (картофельн. стебли). с. Олексинці, Прилуцький повіт; 2) лушпайки з очищеної картоплі, с. Шишак, Миргородський повіт*”³. У словнику подано особливості акцентуації певних слів: “*горица’, курчя’, лошя’, с. Олексинці*”⁴. Інколи тлумачення слова подано російською мовою: “*Горго’пка – декоративная круглая желтая тыква, с. Олексинці*”⁵ (арк. 18). Подекуди автор подає власні ілюстрації (рисунок) до певного виразу: “*Орати в склад – починати з середини і розорювати до боків, с. Шишак*” і тут же дослідник коментує свій запис “*у Грінченка так само*” (арк. 67).

Географія записів досить широка: матеріал зібрано у с. Олексинці (Прилуцький повіт), с. Шишак (Миргородський повіт), м. Срібне (Прилуцький повіт), м. Полтава,

¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 362, 108 арк.: “Словник, народний календар, спостереження над птицями, афоризми і інше. Записав Соловей Д. на Полтавщині. 1901–1929 рр.”

АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 362, арк. 78–90: “Матеріал до словника української мови” (1901–1920 рр.)

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 362, 2 арк.: “Словник, народний календар, спостереження над птицями, афоризми і інше. Записав Соловей Д. на Полтавщині. 1901–1929 рр.”

³ Там само. – Арк. 7.

⁴ Там само. – Арк. 11.

⁵ Там само. – Арк. 67.

Золотоноський повіт, с. Лисича (Конградський повіт), Уссурійський край, с. Лебедин (Харківський повіт).

Опис народного календаря здійснено влітку 1929 року¹. У цьому збірнику автор подає дати та назви свят, народне тлумачення, причини виникнення цього свята, описує прикмети. Так, щодо святкування Кузьми та Дем'яна подано таку етіологічну легенду: *"Кузьму та Дем'яна святкують 1^{ше} листопаду. Кажуть, що вони були садівники і посадили вони три дерева: вербу, осику і липу, і ніби ці три дерева зрослися в один стовбур. Дерево це вважалося за ганебне ("позорне"), його зрубали, і воно кілька років валялося на березі моря, а коли треба було розпінати Христа, то вдягли це дерево, яко ганебне, і на йому розп'яли. Шишак, Полтавський окр., літо 1929 р."*².

Д. Соловей подекуди залучав оригінальний фольклорний матеріал. Так, до періоду цвітіння жита подано календарне замовляння: *"Коли цвіте жито, то рвуть колоски, палять їх, теплою водою обкладають хворий палець і кажуть: "Волос, волосище, піди на болотище, на сухі дубища, тут тобі не ходити, білого тіла не в'ялити, червоної крові не пити. Господи поможи!". Шишак, Полтавський округ, літо 1929 р."*³. Тут подано відомості про такі свята: "Свято Кузьми та Дем'яна" (01.11) с. Шишак (Полтавський округ); Стрітіння весни; Явдокія 01.03, Благовіщення, Зосим Соловецький (пасічник), 06.01 "на Миколая", Свято Іллі, На Івана Зилога, Липневі звичаї".

Особливий дослідницький інтерес викликає так звана "Збірка різних записів"⁴. Матеріал паспортизовано: *"Записано від П. А. Матяша із села Олексинець, на Прилуччині 20.10.1921 р."* У цій збірці Д. Соловей подав записи народних вірувань про жайворонка, ивила, ластівку, одуда, зозулю, гайворона та ворону (арк. 91-95). Далі під заголовком "Різне" зібрано матеріали: про обряди на Свят-вечір; *"Гру у ворона, що пічку копає"*; фрази, якими завершують казки; супровідні стандартизовані словесні формули під час прядіння; анекдоти; нісенітниці; новотвір – легенду про велосипед, записану в с. Підліснівці Харківської губернії; колядку "То-го-го! Коза".

На сторінках збірки автор подає контекст побутування того чи того вислову: *"На дитячі запитання – "що пташка каже" – відповідають в залежності від того, про яку пташку йде мова"*⁵. Далі наведено власне народне тлумачення пташиної мови: *"Про Жайворонка. Як летить у гору – співає: – "Ходи, боже, биться! Ходи, боже, биться!.." А як побаче, що несила подолати, то падає вниз та кричить: – "Пустив кий! Пустив кий!.."*⁶.

Це дає підстави зробити висновок, що Д. Соловей слушно фіксував не лише вербальну складову фольклорного тексту, а також його функціонально-контекстуальний аспект.

Нетипові, міжжанрові фольклорні тексти, стандартизовані примовки, нісенітниці, дражнілки, тости, новотвори, які зафіксував Д. Соловей, дають підстави вважати його талановитим фольклористом-записувачем, який мав тонке відчуття народного слова, інтуїтивно відчував і фіксував фольклорний факт, не оминаючи матеріалу, який рідко потрапляв у фольклорні збірники. Ось зразок нісенітниці з кумулятивною структурою:

Був собі дід та баба,
Та полізли на граба.

¹ АНФРФ ІМФЕ, Ф 1-5, од. зб. 362: "Матеріал до Народного Календаря" літо 1929.

² Там само. – Арк. 79.

³ Там само. – Арк. 90.

⁴ АНФРФ ІМФЕ, Ф 1-5, од. зб. 363 арк. 92: "Прислів'я, приказки і інше" записав Соловей Д. в Полтавській, Харківській, Чернігівській та інших областях України 1913-1926 рр.

⁵ Там само. – Арк. 97.

⁶ АНФРФ ІМФЕ, Ф 1-5, од. зб. 363, арк. 92: "Словник, народний календар, спостереження над птицями, афоризми і інше. Записав Соловей Д. на Полтавщині. 1901-1929 рр."

Граб уломився,
Дід покотився.
Баба не пізнала,
Дідові бороду вбрала.

*Місто Шишак. Одмовлять дітям, коли не хочуть оповідати казки, а ті просять*¹.

Тривалий час (1913-1926 рр.) Дмитро Федорович працював над збіркою фразеологізмів². Вони зафіксовані на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині. Ці фольклорні записи упорядник назвав: "Приказки, поговірки і т.п.". Це досить різнотипний матеріал – промовки, приказки, жарти, лайки, замовляння та інше: "Молодий з молодю – добрий борць з лободою. Виспівують було діти зриваючи навесні лободу на борць, м. Срібне"³. Прислів'я та приказки упорядковано за тематичним принципом: про людей, оселі, природні явища (грім, мороз), вітання, лайки, примовляння, їжу (вареники), речі, імена (Олена, Дмитро), Бога.

Серед записів Д. Солов'я маємо чимало пісень, щоправда, без мелодій: "Пісні (без мелодій). Записав Матяш П. А. в Чернігівській області та Соловей Д. в Полтавській області 1907-1923 рр. 65+33 арк."⁴. Записи П. А. Матяша – це аркуші 1-39. На першій сторінці Д. Соловей дає пояснювальну записку, в якій зазначає, що подані далі пісні "записав по моему проханню Павло Артемович Матяш з власної пам'яті як він їх колись чув. Тепер ціх пісень, як він казав, вже не співають в селі"⁵. Далі Д. Соловей дає коротку біографію цього інформатора. Так, Павло Матяш – це селянин села Олексинці. Він закінчив земську трирічну школу. У віці 38 років після навчання здав екзамен, став учителем (пізно почав навчатися через мобілізацію). Працював у селі Шишаки. Записано 34 ліричні пісні.

Одиниця зберігання 376 містить два зшитки. Перший (арк. 1-37) – це описані записи пісень Павла Матяша, а другий (арк. 38-71) – фіксації Д. Солов'я: "Раніше у свято на ма'сниці по селу ходили музи'ки, а за ними челядь, співаючи "зайчика". Зайчикама звуться оті пісні, що далі записані":

Ой зайчику та баранчику,
Та не ходи по городчику,
Та не топчи рутки-мнятки,
Хрещатого барвіночку,
Запашного василечку.
Оце тобі зайчику троє ворітець,
Куди схоч, плескач,
Травки-мнятки не толоч.
Травка зелененька,
Дівка молоденька.
Травку потолочиш,
Дівку заморочиш.

М. Шишак, Миргородський повіт, 1922 р. М.С."⁶.

¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 362, 102 арк.: "Словник, народній календар, спостереження над птицями, афоризми і інше. Записав Соловей Д. на Полтавщині. 1901-1929 рр."

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 363, 54 арк. "Прислів'я, приказки і інше" записав Соловей Д. в Полтавській, Харківській, Чернігівській та інших областях України 1913-1926 рр.

³ Там само. – Арк. 31.

⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 376 "Пісні (без мелодій)", записав Матяш П. А. в Чернігівській області та Соловей Д. в Полтавській області 1907-1923 рр. 65+33 арк.

⁵ Там само. – Арк 1.

⁶ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 376 "Пісні (без мелодій)" записав Матяш П.А. в Чернігівській області та Соловей Д. в Полтавській області 1907-1923 рр. 65+33 арк., 66 арк.

Крім того, в одиниці зберігання маємо також пісні із м. Срібного Полтавської губернії Прилуцького повіту, записані в 1908-1909 рр. Усього 11 пісень. Записи пісень 1919-1923 рр. – насправді містить не лише ліричні соціально-побутові пісенні тексти, а й щедрівки, пісні до танцю, дитячі речитативи, а також оригінальні локальні “зайчики”, що супроводжують календарні обряди.

Серед фольклорних записів Д. Солов'я чи не найбільшу цінність має його збірка казок. Увесь матеріал зафіксовано у с. Шишак Полтавського округу. Ці записи дають чітке уявлення про казковий творчий потенціал не лише цього регіону України, а й усеукраїнської казкової традиції загалом¹. Тут представлено різні жанрові різновиди казкової прози, серед них чимало кумулятивних казок: “Як віляха коня купувала” (арк. 1-7); “О, впаду!...” (арк. 8-12); “Два з торби” (арк. 13-29); “Свинячий кожушок” (арк. 30-43); “Про бичка-грятячка” (арк. 44-53); [Про Івана Івановича]² (арк. 54-67); “Про царя Годійонця” (арк. 68-78); “Про Олену й Ванька” (арк. 79-86); [Цап та Баран] (арк. 87-91); “Лесько та Хвеська” (арк. 92-94); “Про Стрюківну та Черничку” (арк. 95-96); [Солом'яний хлів] (арк. 97). Ці записи потребують спеціальної студії.

Аналіз фольклорного матеріалу у записах Д. Солов'я засвідчив, що він був уважним збирачем, чутливим слухачем і поціновувачем українського уснопоетичного слова. Дмитро Федорович показав різноманіття побутування малих фольклорних жанрів на Полтавщині. Досліджуючи тривалий час відносно невеликий регіон, збирач зафіксував значну кількість фольклорних матеріалів, подав коментарі про їхнє побутування, зафіксував особливості локальних фольклорних явищ. Достовірність записів Д. Солов'я, крім коментарів, паспортизації текстів, зафіксованих реплік виконавців, підтверджує наявність наголосів. Це також демонструє увагу записувача до ритміки тексту. Для прикладу наведемо вербальний супровід гри у ворона:

Гра у ворона, що пічку копає:
 – Вороне, вороне! Дай води напитись.
 – Піди до криниці.
 – Боюся лисиці!
 – Піди до ставка'.
 – Боюся вовка'.
 – Во'роне, вороне! Що ти робиш?
 – Хатку копаю.
 – Нащо?
 – Твоїм дітям кашу варить...
 Тут ворон кидається ловити (Шишак М.С.)³

Записи Д. Солов'я містять дослідницькі коментарі, тлумачення, описи, ілюстрації. Увесь цей матеріал дуже важливий для наукових студій про місце та особливості побутування того чи іншого фольклорного тексту. Для Д. Солов'я було характерне природне відчуття особливостей побутування уснопоетичного слова. Так, в од. зб. 362 у спеціальному розділі “Збірка різних записів” подано фольклорні тексти, уривки та фрагменти, які важко жанрово визначити. Це формули, що супроводжують виконання казки (так звані фінальні формули), обряди, ігри, відмовки для дітей, анекдоти.

Фінальні формули подані у такій формі:

¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 364, 1-97 арк. “Казки. Записав Соловей Д. в Полтавській області 1921-1923 рр.”.

² У квадратних дужках подаємо назви для казок, поданих у рукопису без назви.

³ АНФРФ ІМФЕ, Ф 1-5, од. зб. 363 арк. 92: “Прислів'я, приказки і інше” записав Соловей Д. в Полтавській, Харківській, Чернігівській та інших областях України 1913-1926 рр., 99 арк.

В кінці казки кажуть:
 – Тобі квочка,
 А мені грошей бочка.
 – Тобі птук,
 а мені грошей кашшук.
 – Тобі пшик,
 а мені грошей шаплик (м. Шишак та Миргород)¹.

У всіх записах Д. Солов'я легко простежити, який матеріал записано в живому побутуванні, а який – на замовлення. Фольклорист умів спілкуватися з оповідачами, у цьому переконують ремарки записувача на полях і уточнення під текстами. Учений жив на Полтавщині, там він збирав свій матеріал, добре знав своїх співрозмовників, що сприяло швидкому налагодженню контакту із носіями традиційних знань. Збереження у записах місцевої говірки, діалектних особливостей свідчить, що фольклорист умів слухати інформатора, фіксував твір без втручання.

Про достовірність записів Д. Солов'я свідчить точна паспортизація, яка часто включає покликання на попереднє джерело: *“Від Шарудівни, що чула її під час минулих Різдяних канікул від баби Косогорки, що живе в Шишаці на Рокосіччі, біля дачі Легких. 28.01.1923”*.² У цьому випадку мова йде про казку *“Про Стрюківну та Черничку”*. Особливості паспортизації, крім іншого, дають матеріал для висновків про гендерний і віковий склад носіїв фольклору.

Для дослідників фольклору особливо важливі записи, здійснені в живому побутуванні, незалежно від збирача. Саме такі записи непоодинокі у фольклорній спадщині Д. Солов'я; деякі казки, легенди, прикмети, малі фольклорні жанри тощо, які зафіксував записувач саме на Полтавщині, не представлені у жодних друкованих виданнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю. Доля як історія / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2006. – 448 с.
2. Прокопчук В. Фундатори і члени УКК / В. С. Прокопчук // Прокопчук В. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 275–300.
3. Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – 944 с.

Dmytro Solovej's Folklore Heritage

Olha TREBYK

The article provides the research of folklore collecting activity of D. Solovej. Genres of records as well as collecting principles of the scholar are analyzed. The article is written on manuscripts from archival collection of M. T. Rylskyi Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology Institute. The analyzed records of D. Solovej contain research commentaries, interpretations and descriptions. The material is very important for scientific studies about the peculiarities of the existence of a concrete folk text. Thus, fairy tales records give a clear picture of the creative potential of Ukrainian fairy tradition of the region. The article gives examples of different folk genres as based on the handwritten records of Dmytro Solovej. The analyzed material is extremely important as far as it has not been edited so far.

Key words: Dmytro Solovej, Poltava region, cumulative tale, folk calendar, short folk genres.

¹ АНФРФ ІМФЕ, Ф 1–5, од. зб. 363, арк. 92: “Прислів'я, приказки і інше” записав Соловей Д. в Полтавській, Харківській, Чернігівській та інших областях України 1913–1926 рр., 3 арк. 97.

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 364, 96 арк. зв: “Казки. Записав Соловей Д. в Полтавській області 1921–1923 рр.”.

Фольклористическое наследие Дмитрия Соловья

Ольга ТРЕБЫК

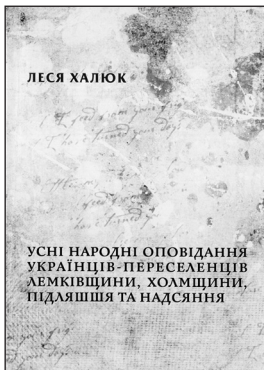
В статье исследована фольклористическая собирательская деятельность Д. Соловья, проанализирован жанровый состав записей, описаны авторские принципы собирания фольклорного материала. Статья написана на рукописном материале архивного фонда Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рильского НАН Украины. Проанализированные записи Д. Соловья содержат исследовательские комментарии, толкования, описания. Этот материал очень важен для научных исследований специфики бытования фольклорного текста. Так, записи сказок дают представление о творческом потенциале сказочной традиции. В статье приводятся примеры того или иного фольклорного жанра, почерпнутые из рукописных записей Д. Соловья. Проанализированные записи особенно ценны, поскольку не подвергались редактированию.

Ключевые слова: Дмитрий Соловей, Полтавщина, кумулятивная сказка, народный календарь, короткие фольклорные жанры.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.2015

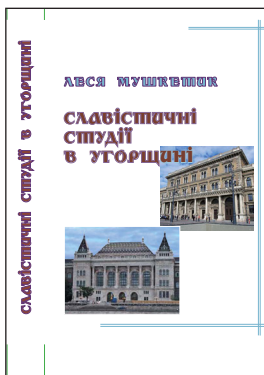
Прийнята до друку 17.02.2015

Нові книги

Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. – К. : ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, 2013. – 216 с.

Монографію присвячено прозовому фольклору про переселення українців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння з Польщі в 1947 р. Усні наративи у праці проаналізовано як конкретно-історичну й художню цілісну систему. З'ясовано історичні передумови виникнення прози про переселення цього періоду; висвітлено основні етапи збирання й вивчення усної прози Лемківщини, Холмщини Підляшшя та Надсяння; розглянуто теоретичні аспекти жанрової специфіки усного оповідання та його дефінітивні ознаки; визначено тематичні й сюжетні групи усних наративів, їхню художню специфіку.

Мушкетик Л. Славистичні студії в Угорщині : історія та сучасний стан. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. – 400 с.

У книзі висвітлено історичні особливості та сучасні виміри угорської славистики. Розглянуто основні осередки, публікації, збірники, а також персоналії славистів. У монографії показано розгортання українських студій в Угорщині, центри підготовки спеціалістів, питання наукової співпраці, спрямування та зміст видань. Окремий розділ присвячено вивченню історії слов'янської фольклористики в Угорщині, яка виокремилася з народознавства як окрема наука в ХІХ – на початку ХХ ст. і, збагатившись студіями Бели Бартока та Золтана Кодая, успішно розвивалася в період між двома світовими війнами та в 40-70-х роках ХХ ст.